

Артем Грачов
(*Кам'янець-Подільський*)

ДАРДАНЕЛЛЬСЬКА МОРСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1915 РОКУ: СПРОБА ЗДІЙСНЕННЯ ТА ПРИЧИНИ ПРОВАЛУ

Військові події 1915 р. в Дарданеллах були і залишаються важливим уроком історії. В той же час, висвітлення цієї проблеми в українській історичній науці є вкрай недостатнім. Хоча подібні дослідження дозволять вітчизняним військовим фахівцям ознайомитися з важливим досвідом стратегічних морських операцій.

Найбільше Дарданелльська операція представлена у західній історіографії. Зокрема, це робота австралійського військового кореспондента та письменника Алана Мурхеда¹, праці британських військових істориків Генрі Ліддел-Гарта² та Герберта Вільсона³. Проблему вивчали також Раймонд Адамс⁴, Кейт Айзекс⁵, Філіп Мейлінджер⁶, Джордж Паттон⁷. В радянській історичній науці операція представлена дослідженням військового історика, генерал-лейтенанта Червоної Армії Олександра Колєнковського⁸.

Операція в Дарданеллах знайшла відображення в широкому колі джерел. Серед них мемуари безпосереднього учасника подій Георга Коппа⁹ – радиста німецького крейсера «Гебен», спогади французького президента Раймона Пуанкаре¹⁰, повідомлення журналістів Еліса Ашмеда-Бартлетта¹¹ та Генрі Невінсона¹², американського посла в Туреччині Генрі Моргентау¹³, публікації в газетах, «*Otago Witness*»¹⁴, «*Timaru Herald*»¹⁵, «*Dominion*»¹⁶, «*Evening Post*»¹⁷.

Здійснення морської операції в Дарданеллах було зумовлене: позиційною війною на основних театрах бойових дій, що спонукало ворогуючі сторони до пошуку альтернативних прямому зіткненню рішень¹⁸; необхідністю вивести з війни Османську імперію; важливістю для Антанти зберегти зв'язок та забезпечити від супротивника колонії Африки та Сходу, насамперед Єгипет та Месопотамію¹⁹; потребою вирішити питання про повенний статус Протоки та Константинополя та випередити росіян у здобутті міста; бажанням встановити морський зв'язок Франції та Англії з Росією для обміну продовольством, озброєнням, боеприпасами²⁰.

Крім того, скрутна ситуація на Кавказькому фронті штовхнула російське військове командування 2 січня 1915 р. звернутись до союзників з проханням провести демонстрацію поблизу Константинополя з метою відволікти турецькі війська²¹.

Британське військове командування, спільно із французькими та російськими штабами, прийняло рішення провести операцію розроблену на основі пропозиції військово-морського міністра Уїнстона Черчілля. Загальне керівництво мав здійснювати командуючий англійським Середземноморським флотом адмірал Секвіл Карден. Задум операції полягав у виведенні Османської імперії з війни силами самого лише флоту – руйнуванням укріплень ззовні та всередині протоки й атакою Стамбулу. Припускалось навіть, що сам флот наближення до столиці призведе до революції в Туреччині. Крім того, військова машина Османської імперії була дуже вразливою че-

рез розташування обох її заводів з виготовлення боеприпасів – вони знаходились у Константинополі, поблизу узбережжя²².

19 лютого 1915 р. англо-французький флот почав бомбардування Дарданелл. Обстріл було здійснено 12 кораблями²³ з дистанції в 12 000 м, без будь-якої загрози для флоту з боку фортів²⁴: кораблі вели вогонь з-за лінії горизонту, спостерігачі повітряної кулі з судна «Manica» (першого британського корабля, що застосовував аеростати для артилерійської розвідки) шукали наземні цілі, про які повідомляли на «Manica», а звітти – на артилерійські кораблі²⁵. Загалом, було обстріляно фортеці Хеллес, Текке-Бурну, Седд-ель-Бар (європейський берег), Орканіє, Кум-Кале (азійський берег)²⁶. Спочатку було повідомлено про успіх, але опівдні повітряна розвідка, здійснена з гідролітака, виявила, що всі батареї на Кум-Кале, Седд-ель-Бар та Орканіє залишилися цілими²⁷. До 15:50 командуючі флотом вважали, що фортеці знищені. Але коли о 17 год. «Vengeance» підійшов ближче, по кораблю відкрила вогонь артилерія з Кум-Кале та Хеллесу, потім – Седд-ель-Бару та Орканіє. Лише о 17:15 вогонь з «Inflexible» завдав деякої шкоди фортеці Орканіє²⁸.

У турків з ладу було виведено лише одну гармату на Кум-Кале. Втрат серед особового складу майже не було – поки кораблі були за межами досяжності фортів, вони відвели особовий склад гарнізонів в укриття²⁹. Вогонь корабельної артилерії виявився не ефективним проти наземних укріплень³⁰. Між тим, Пуанкаре писав: «...перші вісті, одержані нами із Дарданелл, були задовільними. Повністю знищено два форти на європейському березі та два форти на азійському березі»³¹.

На заході сонця Карден оголосив відбій. Далі ж бойові дії було перервано через погану погоду³². 25 лютого бомбардування було продовжено, але через сильний вітер неможливо було здійснити перед обстрілом повітряну розвідку³³.

Згідно нового плану кораблі «Vengeance», «Cornwallis», «Suffren», «Charlemagne» мали стріляти на ходу, «Agamemnon», «Irresitable», «Gaulois», «Queen Elizabeth» – з дальніх дистанцій з якоря, декільком кораблям було доручено корегувати вогонь³⁴. О 10 год. 25 лютого знову розпочався обстріл. До 15 год. форти змовкли. Цього разу майже всі турецькі гармати було виведено з ладу, третину – на тривалий строк. Форти Хеллес, Седд-ель-Бар, Кум-Кале, Орканіє турки залишили. З боку флоту «Agamemnon» отримав 9 пробоїн й втратив 3 моряки вбитими та 9 пораненими, на «Gaulois» загинуло 9 осіб, значна кількість членів команди було поранено³⁵.

26 лютого флот почав тралити вхід в протоку. Слідом за тральщиками рушили лінкори «Triumph», «Albion» та «Majestic» щоб придушити батареї всередині Дарданелл³⁶. Лінкори розпочали обстріл внутрішніх укріплень та групи фортів Дарданос, що прикривала вогнем мінні поля. Коли флот пройшов усередину протоки на 4 милях, вперше дали про себе знати турецькі польові батареї³⁷. З 8 до 15 год. операція йшла за планом, але потім «Majestic» та «Albion» потрапили під обстріл німецьких гаубиць калібру 152 та 210 мм, що вели вогонь із закритих позицій, й коли «Majestic» отримав попадання нижче ватерлінії, лінкорів й тральщиків від-

кликали. В цей день британці висадили невеликі підрозділи на берег й знищили гармати в залишених зовнішніх фортах³⁸.

Новий обстріл 1 березня теж не дав результату: рухома польова артилерія турків не давала можливості кораблям стати на якір, щоб вести вогонь точніше. В ніч на 2 березня флот ледь не зазнав перших втрат – тральщикам вдалося вийти з-під обстрілу турків лише завдяки димовій завісі³⁹ та підходу есмінців й крейсера «Amethyst».

4 березня союзники висадили 150 осіб на азіатський берег протоки для остаточного знищення форту Кум-Кале, але акція завершилась боєм – десанту довелось відступити з втратами 17 осіб убитими, 24 пораненими та 3 зниклими безвісти. Невдалою була й висадка на європейський берег, там втрати склали 3 вбитими та 1 поранений⁴⁰.

У наступні кілька днів відбулися нові артилерійські дуелі між британськими кораблями та турецькими батареями, але без відчутного ефекту для жодної зі сторін. Проте, вночі 10 березня один з тральщиків був підірваний міною, інші змушені були відступити під вогнем турків⁴¹.

11 березня адмірал Карден отримав телеграму Черчілля з вказівкою перейти до вирішальних дій, оскільки «прорив через Чанак може вирішити результат всієї операції», а «результати, яких слід домогтись, достатньо великі, щоб виправдати втрати в кораблях та особовому складі, якщо не можна досягти успіху інакше»⁴². Як наслідок, здійснено нову спробу знешкодити міни але знову без особливого результату. Натомість 4 тральщики вийшли з ладу, легкий крейсер «Amethyst» отримав значні пошкодження й втратив 27 осіб вбитими та 45 пораненими.

16 березня Карден захворів й був відправлений на Мальту, а командування перейшло до його помічника, віце-адміраа Джона Де Робека. Нову атаку було призначено на 18 березня. На той момент флот отримав підкріплення, кількість лінокрів збільшилася до 17 кораблів. Турки теж посилили оборону Дарданела, 6 головних фортів тепер мали 42 гармати калібром від 203 мм та більше. Було непомітно для союзників встановлено десяту лінію мінних загороджень із 20-26 мін⁴³. Її було встановлено далеко попереду основного мінного поля, паралельно бухті затоки Ерєнкій⁴⁴.

Британський флот був розділений та три групи (всього – 18 кораблів). Стратегічний задум передбачав такі етапи операції: 1. перша група кораблів з відстані в 70 кабельових від фортів Чанаку, поза межами досяжності турецьких гармат, відкриє вогонь, щоб нейтралізувати вогневі позиції цих укріплень; 2. третя група проходить крізь лінію першої майже впритул до мінного поля, яке мало бути розміноване в межах двох годин; 3. третю групу змінює друга та діє впродовж чотирьох годин – за цей час має бути прокладено фарватер у загородженнях завширшки 900 м; 4. флот форсує протоку⁴⁵. Усім кораблям слід було рухатись, оскільки ставати на якір було занадто небезпечно.

Атака розпочалась о 10:30. Об 11:25 перша група кораблів відкрила вогонь по чанакських укріпленнях. Форти не відповіли, але кораблі потрапили під сильний вогонь внутрішніх батарей та отримали пошкодження⁴⁶. О 11:50 стався потужний вибух у Чанаці⁴⁷. О 12:30 третя група пройшла через стрій 1-ї та з від-

стані 50 кабельтових почала обстріл внутрішніх батарей⁴⁸. Їй було наказано рушити вперед та почати руйнування фортів з близької дистанції. Кораблі теж потрапили під вогонь внутрішніх батарей різних калібрів, чимало з яких вели вогонь вперше. Тральщики почали тралити фарватер, одночасно в результаті обстрілу турецької артилерії лінкор «Suffren» отримав значні пошкодження.

О 14:30 третя група зробила півоберт, щоб відійти назад. Однак нерухомими залишилися «Charlemagne» та «Suffren», а «Gaulois» наткнувся на міну та змушений був повернутися до о. Тенедос⁴⁹. Французький «Vou-vet» отримав незначні пошкодження та був виведений з зони обстрілу, але невдовзі наштовхнувся на міну в бухті Еренкій та затонув за 2 хвилини з екіпажем (639 осіб)⁵⁰. Близько 16 год. кораблі «Inflexible» та «Irresistable» майже одночасно наштовхнулися на міни. «Inflexible» став дрейфувати за течією – лінкор отримав сильні пошкодження й ледь не потонув, прийнявши 2 тис. т води. «Irresistable», що наштовхнувся на дві міни, був потоплений вогнем турецьких батарей. Корабель «Ocean», відправлений на допомогу «Irresistable», теж натрапив на міну, отримав пошкодження від снарядів. В лінкора з'явився крен до 15°, через пошкодження керма «Ocean» став платати колами по протоці⁵¹. Команда встигла залишити корабель, а через декілька годин він затонув⁵². О 18:00 Де Робек віддав наказ відступати⁵³.

У результаті операції 18 березня з 18 кораблів флотилії три затонули: «Vou-vet», «Irresistable», «Ocean», чотири зазнали серйозних пошкоджень: «Charlemagne», «Suffren», «Inflexible» та «Agamemnon»⁵⁴.

З турецького боку втрати склали 8 гармат, 4 з них було виведено з ладу остаточно. Для відновлення боєздатності фортів потрібно було лише декілька тижнів. Втрати особового складу нараховували 40 убитих та 74 поранених, в тому числі 18 німців⁵⁵. За спогадами Пуанкаре, йому повідомили, що з ладу вийшла узагалі лише одна гармата.

Аналізуючи причини невдачі атак, слід насамперед підкреслити, що організатори операції не врахували, що флот пристосований для боротьби з флотом – відкритими цілями на морі, а не закритими на суходолі. На невеликій дистанції, під час бою всередині протоки, кораблі були в зоні досяжності численної турецької артилерії дрібних та середніх калібрів. О. Коленковський звернув увагу на важливу деталь: влучний постріл з корабля здатний був вивести з ладу 1-2 гармати, натомість влучний постріл в корабель виводив його з ладу цілком, разом із 8-9 гарматами⁵⁶. При цьому навіть якби кораблям вдалось пройти всередину протоки, вони були б під вогнем артилерії та в зоні торпедних атак з обох берегів.

Помилковими виявилися розрахунки ефективності корабельного вогню, які британське адміралтейство робило на основі успіхів німецьких 420-мм гаубиць, які руйнували бельгійські фортеці⁵⁷. Британський військово-морський історик Герберт Вільсон, досліджуючи морську операцію, писав, що висновок про ефективність гармат калібру 381 мм «Queen Elizabeth» проти фортифікацій було зроблено без урахування того, що гарматам лінкору, на відміну від німецьких та австрійських гаубиць, слід було стріляти з рухомої платформи, кут їх стрільби складав не більше 22°, а вогонь був вкрай неточним.

Перебіг операції продемонстрував, що потужності двигунів тральщиків не вистачало, щоб йти проти сильної течії Дарданелл й знешкодити мінні поля. Помилковою виявилась і думка Черчилля, що придушити наземні сили можна виключно обстрілом з моря⁵⁸. Не мали атаки й очікуваних політичних наслідків. Хоча наближення флоту Антанти серйозно деморалізувало турків, очікуваного перевороту в Константинополі не відбулось.

Водночас, турки витратили більше половини боєприпасів. Не було більше мін – дійшло до того, що турки вилучали російські міни в Чорному морі та переправляли їх до Дарданелл⁵⁹. В роботі американського генерал-лейтенанта Паттона йдеться, що після 18 березня в турків було близько 22 600 снарядів, проте для гармат калібром 210 та 280 мм їх залишалось близько 30-40 на гармату⁶⁰. Британський Історик Алан Мурхед писав про наявність лише 30 бронейних снарядів для важких гармат – лише такими можна було вразити англійські лінкори. Вільсон вказував, що дефіцитними були снаряди для нових гармат. Георг Копп, радист з корабля «Гебен», згадував, що у форті Гамідіє залишилось тільки 4 снаряди великого калібру, і який флот продовжив операцію, турки могли б зазнати поразки⁶¹. Генрі Моргентау, посол США в Туреччині (1913-1916 рр.) взагалі повідомляв, що турки не лише відчували гострий дефіцит боєприпасів, але й з приходом флоту в протоки, були за крок до здійснення перевороту в Константинополі⁶².

Звідси можна припустити, що іншою помилкою сил Антанти була непослідовність, яка загалом проходить червоною ниткою крізь усю історію Галліполійської кампанії. Проте такий висновок можливий лише з відстані більш як століття від часу операції, в той час як ситуація, якою її бачили адмірал Де Робек та його підлеглі, мала видаватись їм зовсім інакшою: придушити польову артилерію та форти не вдалось, натомість флот, ще до того, як було прокладено фарватер через мінні поля, уже зазнав серйозних втрат, які в подальшому могли лише збільшуватись.

Провал морської операції мав несприятливі політичні наслідки для союзників. В Греції знову прийшли до влади прихильники союзу із Німеччиною. Антанта намагалась залучити Афіні до війни обіцянками Смірни та Кіпру, але марно. Болгарія відхилила пропозиції про приєднання до Антанти, а в Італії посилювались позиції прихильників нейтралітету⁶³.

Отже, Дарданельська морська операція яскраво засвідчила брак досвіду проведення подібних військових акцій, наочно показала, наскільки теоретичні плани і розрахунки не отримали підтвердження на практиці. Також досі дискусійним залишається питання про те, чи варто було союзникам, незважаючи на значні втрати, продовжувати її.

Примітки:

1. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой / А. Мурхед ; пер. с англ. А.С. Цыпенкова. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2004. – 383 с.
2. Лиддел Гарт Г.Б. 1914. Правда о Первой мировой. [Електронний ресурс] / Г.Б. Лиддел Гарт. – М. : Эксмо, 2009. – 480 с. – Режим доступу: <http://www.e-reading.link/book.php?book=147083>.

3. Вильсон Х. Линкоры в бою. 1914-1918 гг. [Электронный ресурс] / Х. Вильсон. – М. : Издграфус, ЭКСМО, 2002. – 432 с. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/h/wilson_h2/index.html.
4. Adams R. The Gallipoli Campaign. Learning from a Mismatch of Strategic Ends and Means / R. Adams // Joint Force Quarterly 79, 4th Quarter 2015. – P. 96-101.
5. Isaacs K. Wings Over Gallipoli / K. Isaacs // Defence Force Journal. – No. 81 March/April, 1990. – P. 5-18.
6. Meilinger P.S. Second Fronts. Factors in Success and Failure and Implication for the Future / P.S. Meilinger // Joint Force Quarterly 70, 3rd Quarter. – 2013. – P. 100-107.
7. Patton G.S. (Jr.) The Defense of Gallipoli / G.J. Patton (Jr). – Headquarters, Hawaiian Department. August 31, 1936. – 70 p.
8. Коленковский А.К. Дарданельская операция / А.К. Коленковский. – М. ; Л. : Гиз, 1930. – 112 с.
9. Кооп Г. На линейном крейсере «Гебен». [Электронный ресурс] / Г. Копп. – СПб. : Корабли и сражения, 2002. – 104 с. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/ мемо/german/kopp_g/index.html.
10. Пуанкаре Р. На службе Франции 1914-1915: Воспоминания. Мемуары / Р. Пуанкаре. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест, 2002. – 784 с.
11. Our Difficulties in the Dardanelles // Daily Sketch. – №1912. – 26 April 1915. – P. 5.
12. Henry Nevinson on the Allied Setback at the Dardanelles, 18 March 1915. [Электронный ресурс] // firstworldwar.com – a multimedia history of world war one. – Режим доступа: http://www.firstworldwar.com/source/dardanelles_nevinson.htm.
13. U.S. Ambassador on the Allied Setback at the Dardanelles, 18 March 1915. [Электронный ресурс] // firstworldwar.com – a multimedia history of world war one. – Режим доступа: http://www.firstworldwar.com/source/dardanelles_morgenthau.htm.
14. Bombardment Of The Dardanelles // Otago Witness, 24 February 1915. – P. 27.
15. State Of Constantinople // Timaru Herald, Volume CII, 9 March 1915. – P. 7.
16. Attack On The Dardanelles // Dominion, Volume 8, 8 March 1915. – P. 5.
17. At The Dardanelles // Evening Post, Volume LXXXIX, 30 April 1915. – P. 3.
18. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой... – С. 32-33.
19. Adams R. The Gallipoli Campaign. Learning from a Mismatch of Strategic Ends and... – P. 97.
20. Лиддел Гарт Г. Б. – Вказана праця.
21. Коленковский А.К. Дарданельская операция... – С. 17.
22. Patton G.S. (Jr.) The Defense of Gallipoli... – P. 4; Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой... – С. 37-38.
23. Isaacs K. Wings Over Gallipoli... – P. 5.
24. Patton G.S. (Jr.) The Defense of Gallipoli... – P. 5.
25. Ibid... – P. 5-6; Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой... – С. 109-110.
26. Коленковский А.К. Дарданельская операция... – С. 26.
27. Там же. – С. 27.
28. Там же.
29. Там же. – С. 28.
30. Our Difficulties in the Dardanelles // Daily Sketch. – №1912. – 26 April 1915. – P. 5.
31. Пуанкаре Р. На службе Франции 1914-1915: Воспоминания. Мемуары... – С. 491.
32. Patton G.S. (Jr.) The Defense of Gallipoli... – P. 5.
33. Коленковский А.К. Дарданельская операция... – С. 29.
34. At The Dardanelles // Evening Post, Volume LXXXIX, 30 April 1915. – P. 3.

35. Коленковский А.К. Дарданелльская операция... – С. 29.
36. История Первой мировой войны 1914–1918 гг. / под редакцией И.И. Ростунова. – М. : Наука, 1975. – Т. 2. – С. 108.
37. Коленковский А.К. Дарданелльская операция... – С. 29.
38. Там же. – С. 30.
39. Там же.
40. Henry Nevinson on the Allied Setback at the Dardanelles, 18 March 1915. [Електронний ресурс] // firstworldwar.com – a multimedia history of world war one. – Режим доступу: http://www.firstworldwar.com/source/dardanelles_nevinson.htm.
41. Вильсон Х. Линкоры в бою. 1914-1918 гг. [Електронний ресурс] / Х. Вильсон. – М. : Изографус, ЭКСМО, 2002. – 432 с. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/wilson_h2/index.html.
42. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой... – С. 58.
43. История Первой мировой войны 1914-1918 гг... – С. 108-110.
44. Adams R. The Gallipoli Campaign. Learning from a Mismatch of Strategic Ends and... – Р. 98.
45. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой... – С. 62.
46. Коленковский А.К. Дарданелльская операция... – С. 38.
47. Bombardment Of The Dardanelles // Otago Witness, 24 February 1915. – P. 27.
48. История Первой мировой войны 1914-1918 гг... – С. 110.
49. Пуанкаре Р. На службе Франции 1914-1915: Воспоминания. Мемуары... – С. 552.
50. Гончаров А.Г. Использование мин в мировую империалистическую войну 1914-1918 гг. / А.Г. Гончаров, Б.А. Денисов. – М. ; Л. : Военмориздат НКВМФ СССР, 1940. – С. 123.
51. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой... – С. 69.
52. Henry Nevinson on the Allied Setback at the Dardanelles, 18 March 1915. [Електронний ресурс] // firstworldwar.com – a multimedia history of world war one. – Режим доступу: http://www.firstworldwar.com/source/dardanelles_nevinson.htm.
53. Кооп Г. На линейном крейсере «Гебен». [Електронний ресурс] / Г. Копп. – СПб. : Корабли и сражения, 2002. – 104 с. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/german/kopp_g/index.html.
54. Adams R. The Gallipoli Campaign. Learning from a Mismatch of Strategic Ends and Means... – Р. 98.
55. Коленковский А.К. Дарданелльская операция... – С. 40.
56. Там же – С. 42-43.
57. Там же – С. 45-46.
58. Adams R. The Gallipoli Campaign. Learning from a Mismatch of Strategic Ends and Means... – Р. 97.
59. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой... – С. 76.
60. Our Difficulties in the Dardanelles // Daily Sketch. – №1912. – 26 April 1915. – P. 5.
61. Кооп Г. На линейном крейсере «Гебен». [Електронний ресурс] / Г. Копп. – СПб. : Корабли и сражения, 2002. – 104 с.– Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/german/kopp_g/index.html.
62. U.S. Ambassador on the Allied Setback at the Dardanelles, 18 March 1915// firstworldwar.com – a multimedia history of world war one. – Режим доступу: http://www.firstworldwar.com/source/dardanelles_morgenthau.htm.
63. История Первой мировой войны 1914-1918 гг... – С. 111.

Отримано: 17.09.2017.